

Людмила Рибченко (Київ)

Національно-визвольний рух у Закарпатті наприкінці 1930-х рр. (музейний аспект теми)

У сучасній історичній науці триває процес переосмислення участі українців у Другій світовій війні. Дедалі частіше висхідною точкою у дослідженнях є не внесок українського народу в перемогу СРСР над Німеччиною, а участь українства у війні. Актуальними стають теми політичного, національного життя українців напередодні Другої світової війни як у СРСР, так і в ряді європейських країн, у межах кордонів яких перебували етнічні українські землі.

Подібні тенденції позначилися на роботі Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Упродовж останніх трьох років науковцями розробляється тема національно-визвольного руху на території Закарпаття наприкінці 1930-х рр.

Проблему цю обрано не випадково, оскільки саме тут, на невеликій території краю, що був відірваний від національного материка і входив до складу Чехословаччини, напередодні Другої світової війни українці перед усім світом продемонстрували, що разом із братами з Великої України бажають мати власну державність і готові відстоювати її у боротьбі.

15 березня 1939 р. на Першому Соймі було прийнято закон про незалежність та державний устрій Карпатської України. Таємним голосуванням був обраний президент – Августин Волошин.

Карпатська Україна на той час була оточена могутніми суперниками – СРСР, Німеччиною, Польщею, Румунією, Угорщиною. Проголошену самостійність українців на території Закарпаття не було сприйнято

жодною із цих сторін, але вона не залишилася непоміченою і позначилася на подальших дипломатичних коаліціях і формуванні національної політики.

За роки радянської влади події в краї замовчувались. Анафемі було піддано саму назву «Карпатська Україна».

З набуттям незалежності ставлення в Україні до цієї сторінки вітчизняної історії змінилося. Ідея суверенності й державності, виявлена на території Закарпаття на початку 1939 р., розглядається нині як помітна віха на шляху боротьби України за власну державність. 2002 р. президент Карпатської України А. Волошина було удостоєно (посмертно) найвищою державною відзнакою – званням Героя України.

До 15-ї річниці незалежності України у Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. було відкрито виставку «Карпатська Україна. У пошуках історичної долі. 1938–1945 рр.». На ній представлено понад 300 музейних предметів, а також матеріали, надані Центральним державним архівом вищих органів влади та управління України, Державним історичним архівом у м. Львові, Державним архівом Закарпатської області, бібліотекою ім. О. Ольжича тощо.

Переважна частина представлених музейних предметів із нових надходжень і експонується вперше. Під час підготовки виставки було проведено велику роботу з комплектування фондів матеріалами за темою та їхньої попередньої апробації. Насамперед було зібрано й представлено матеріали А. Волошина. Вони увійшли до експозиції музейного проєкту «Друга світова війна. Український вимір». Пропонована виставка посіла одне з призвих місць у конкурсі музейних міні-експозицій, що відбувся в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. Яворницького 2005 р., й набула схвальних відгуків як фахівців-істориків, так і пересічних громадян.

Під час підготовки виставки про долю Карпатської України комплекс документів про А. Волошина було виділено в окрему сюжетну лінію експозиції й доповнено матеріалами А. Волошина як вченого, громадського й церковного діяча. Найцікавішими серед них є листи до галицького митрополита Андрея Шептицького з пропозиціями щодо створення Українського Патріархату, документи професора А. Волошина періоду його роботи в Українському вільному університеті в Празі, оригінальні зразки підписів і фото різного часу, серед яких найбільш вражаючим є знімок А. Волошина – в'язня Лефортівської в'язниці, зроблений за декілька місяців до смерті. Помер А. Волошин 19 липня 1945 р.

Особливе місце в експозиції відведено політичному заповіту президента Карпатської України, складеному 1944 р. У ньому йдеться про те, що імперативно державотворення може бути лише загальнохристиянська етика: «Лише загальнохристиянська етика, що стоїть над народами й державами, може забезпечити й нашому народові почесне місце в родині цивілізованих націй».

Головне завдання виставки «Карпатська Україна. У пошуках історичної долі. 1938–1945 рр.» – показати, що події, які відбувалися в Закарпатті наприкінці 1930-х рр., мають загальноукраїнське значення і повинні висвітлюватися в контексті Другої світової війни.

На початку експозиції науковцями було застосовано музейний прийом паралелей: Конституційний закон Союму Карпатської України від 15 березня 1939 р. про незалежну державу з назвою Карпатська Україна, з жовто-блакитним прапором, гімном «Ще не вмерла Україна», з гербом, що має елементом тризуб, розміщено поруч з Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. Знаходження цих двох документів поруч одразу дозволяє відвідувачу сприймати матеріали виставки у всеукраїнському масштабі.

Перший розділ експозиції розкриває внутрішньополітичні події на шляху до набуття Закарпаттям автономії. У ньому йдеться про склад населення й території краю, позиції різних політичних і громадських об'єднань, що вели боротьбу за національно-політичну свідомість населення.

Тема розділу супроводжується текстом, який пояснює тогочасні історичні процеси і дає можливість правильно зрозуміти представлені в експозиції матеріали. Хоч така сторінка історії Закарпаття у 20–30-ті рр., як боротьба між двома основними політичними силами – русофілами (москвофілами) та народовцями (українофілами), – є настільки повчальною й актуальною до сьогоденного дня, що не потребує додаткової інформації. З представлених документів відвідувачі можуть самостійно усвідомити руйнівну суть цієї боротьби. «Українець может свободно национально и культурно жить, но из этого не следует, что Подкарпатская Русь и ее население являются частью Украины... Карпатороссы – граждане ЧСР [Чехо-Словацької республіки. – Л.Р.], друзья России и соседи Польши», – писала газета «Русский народный голос» від 26 серпня 1937 р. Їй суперечить газета «Нова свобода» від 21 червня 1938 р.: «Представники москвофільських та мадяро-русофільських політичних угруповань сьогодні, коли автономія перед воротами, в своїх газетах, промовах, на своїх нарадах плетуть нісенітницю, балакають про меншостеві права українців та інші небиліці. І жалко, і смішно. Жаль, що частина нашого народу є ще

настільки несвідома, що дає політичний мандат своїх ворогам, голосуючи за них на виборах». Позицію центральної влади виклав посол Бенеш у промові про карпаторуську проблему, виголошену в травні 1934 р.: «Хочете злучити нарід? Найперше злучіться самі. Говоріть всюди українською мовою, навіть вдома, в уряді. Повагу до себе мусите здобути самі».

Та коли над краєм, як і над усією Європою, нависла смертельна загроза фашизму, обидві політичні течії зрозуміли, що сила лише в єдності, а не в дрібних чварах. 8 жовтня 1938 р. вони об'єдналися в Першу Українську (Руську) Центральну Народну Раду, щоб разом боротися за автономію краю. 11 жовтня 1938 р. Прага поступилася перед вимогами закарпатців і затвердила автономний уряд Підкарпатської Русі. «По довгих століттях тяжкої неволі наш Український Народ став дійсним власником Срібної Землі, нашої Батьківщини Підкарпаття... З цього історичного факту радіє увесь наш Український Народ», – йшлося в маніфесті Ради від 12 жовтня 1938 р., представленому на виставці.

Урядом Карпатської України на чолі з Августином Волошином було обрано чіткий проукраїнський напрям. З великим ентузіазмом, за підтримки місцевого населення, розпочато розбудову автономної Української держави. Українізувалися система освіти, видавнича справа й адміністрація. 28 листопада 1938 р. прийнято розпорядження про державність української мови. Проводилася підготовка до запровадження власної грошової одиниці – гривні. 22 січня 1939 р., до 20-ї річниці проголошення з'єднання ЗУНР та УНР, відбулося святкування Дня соборності українських земель, під час якого у Хусті – столиці Карпатської України пройшли численні маніфестації та збори. Листівки, фото, документи яскраво підтверджують ці події.

Головне завдання уряду А. Волошина на той час – створення оптимальних умов для консолідації усіх патріотичних сил краю і проведення соціально-економічних перетворень. Матеріали виставки розповідають про заснування Українського національного об'єднання (УНО), його політичну орієнтацію та проведення передвиборчої кампанії, а також про хід і результати виборів до Союму Карпатської України, які відбулися 12 лютого 1939 р. За підтримку УНО проголосувало понад 92% населення краю¹.

Внутрішньополітичне життя закарпатців висвітлюється на тлі міжнародних подій, що відбувалися на той час і безпосередньо впливали на ситуацію в Карпатській Україні: Мюнхенський договір, перший Віденський арбітраж, приєднання Угорщини до Антикомінтернівсько-

¹ *Росоха С.* Сойм Карпатської України. – Вінніпег, 1949. – С. 39.

го пакту, набуття Словаччиною незалежності. Так, у представленій ужгородській газеті «Русский вестник» від 6 жовтня 1938 р. на десятий день після Мюнхенського зговору поруч із розкладом евакуації чехословацького війська з «судетсько-німецької території» повідомляється про ультиматум Польщі й окупацію нею Тешинської області ЧСР, а також про територіальні претензії Угорщини щодо Закарпаття.

На виставці вперше експонується офіційне повідомлення, передане 14 березня 1939 р. представником уряду Карпатської України В. Шандором до дипломатичних місій США, Англії, Німеччини, Франції, Італії, Югославії, Польщі, Румунії, які розташовувались у Празі. У документі йдеться про те, що, оскільки Словаччина проголосила повну незалежність і фактично Чехо-Словацька республіка перестала існувати, Карпатська Україна оголосила незалежність і просить у уряду Німеччини захисту від угорських військ, які розпочали окупацію краю. «Карпато-український народ жадає Вождя німецької нації та уряд німецької держави не відмовити у виявленню їхнього суверенного захисту незалежної Карпатської України», – рядки з офіційного повідомлення. Але відповіді не надійшло... Долю Карпатської України вже було визначено Гітлером на користь свого союзника – Угорщини.

Логічним завершенням даного розділу є висновки про значення національно-визвольної боротьби українців Закарпаття в історії України, зроблені безпосередніми її будівничими: А. Волошиним, у його великодушному заклику до українців в Югославії – першому публічному зверненні після еміграції, та 1999 р. колишнім дипломатом В. Шандором до 60-ї річниці проголошення самостійності Карпатської України. Перший стверджував, що «Голгофа українського народу є ще не скінчена», і вірив, що «прийде час національного воскресіння Української Нації. До тої світлої хвилини приготуваємося, плекаючи в собі громадянські чесноти дисципліни, організованости, єдності. Творім національний моноліт, щоб у рішачий момент одним серцем і одною душею досягнули ми по наше право, а досягнувши його, були в силі боронити його».

Другий застерігав земляків берегти здобуту перемогу, якої їм, діячам Карпатської України, так і не вдалося втримати. «В нашій державотворчій процесі соборно-державна ідея є великою силою. Плекаймо її як найдорожчу квітку... Пам'ятайте неписаний закон політичної визвольної боротьби, що держави будуються століттями, а програються за один день».

Окремий розділ виставки присвячено воїнам Карпатської січі. За радянських часів цю організацію довгий час називали «фашистською», а січовиків переслідували. Останнім часом, із зміною оцінок Карпатської

України, змінилося й ставлення до січовиків, але, на наш погляд, ще й досі не відбулося належного розуміння ролі їхньої боротьби в контексті участі українців у Другій світовій війні. Як відомо, офіційним початком Другої світової війни вважається дата нападу Німеччини на Польщу. Але за півроку до цих подій, у березні 1939 р., щойно створена Карпатська Україна була змушена захищатися від нападу Угорщини, яка входила до складу країн фашистського блоку.

Щоб музейними засобами розповісти про боротьбу воїнів Карпатської січі, науковці музею поставили завдання: по-перше, знайти в архівах документи, що засвідчували б збройну боротьбу проти угорських окупантів, по-друге, зустрітися з безпосередніми учасниками боїв та зібрати їхні оригінальні матеріали.

На виставці – телеграми, відправлені до столиці польовими командирами угорських військових частин, які вели наступ на територію Карпатської України. Документи датовані 15–21 березня 1939 р., у них йдеться про хід наступу та придушення опору розрізаних частин Карпатської січі.

Під час відрядження до Закарпаття науковці музею провели зустрічі, записали спогади та зібрали матеріали кількох карпатських січовиків, серед яких Ю. Неймет – колишній керівник січового осередку в с. Велика Копаня Виноградівського району. В юності він став учасником одного з найбільших боїв січовиків з окупантами на Красному полі під Хустом. У період угорської окупації його було заарештовано і відправлено до табору в м. Надьканіжа (Угорщина). На допитах втратив око. Удруге затриманий радянською контррозвідкою СМЕРШ 1946 р. і засуджений на вісім років позбавлення волі за «український націоналізм». На батьківщину повернувся лише 1962 р. На виставці – його довідка про звільнення з угорського концентраційного табору 1942 р., радянське реабілітаційне свідоцтво 1991 р. та фото надзвичайно важливої для Ю. Неймета події – відкриття 2001 р. пам'ятного Хреста на могилі січовиків на Красному полі.

Після захоплення Угорщиною Карпатської України краєм прокотилася хвиля репресій. Трагічним для Карпатської січі було те, що загарбники не вважали її армією суверенної, щойно проголошеної держави. Вони вважали січовиків лише бандитами, терористами і відповідно ставилися до них. Їх не брали в полон, а масово розстрілювали, топили в Тисі, ув'язнювали в концтаборах. Понад 5 тис. січовиків зазнали кривавих тортур у тюрмах Тячева, Великого Бичкова, Кривої біля Хуста, а також в Угорщині, у с. Вор'юлопош².

² Худанич В. І. Світове Братство Карпатська Січ. – Ужгород, 2005. – С. 56.

Багатий фактичний матеріал про звірства окупантів міститься у щоденнику відомого українського письменника, громадського і політичного діяча Карпатської України, редактора щоденників «Нова Свобода» і «Урядовий вісник» Василя Гренджі-Донського, заарештованого разом з іншими січовиками. Щоденникові записи були видані у 8-му томі його творів. Вони починаються з листопада 1938 р. і продовжуються до серпня 1939 р. Науковці музею листуються з донькою письменника – Зіркою, яка теж була свідком тих подій, а нині живе у США. До музею нею було передано нагороду батька – Хрест Карпатських січовиків та шифровані рядки патріотичного вірша, якого письменник склав у в'язниці й передав на волю. Поруч із віршем на виставці експонується сторінка із щоденника В. Гренджі-Донського, яка свідчить, що січовики не здавалися і в тюрмах. Тут записано прізвиська вояків, які перебуваючи у в'язниці, об'єдналися в січові сотні. Командантом 1-ї сотні став В. Гренджа-Донський.

У цьому розділі також представлено офіційні документи про заснування та діяльність Карпатської січі, але саме оригінальні матеріали та трагічні особисті долі таких січовиків, як Ю. Неймет, В. Гренджа-Донський та ін., переконують відвідувачів у тому, що визвольна справа була сенсом життя захисників Карпатської України.

Виставка «Карпатська Україна. У пошуках історичної долі. 1938–1945 рр.» стала помітною культурно-просвітницькою акцією в Києві. На її відкритті були присутні громадські діячі Закарпаття, члени товариства закарпатців у Києві, представники Греко-католицької церкви, голова фундації ім. О. Ольжича, народні депутати України тощо. Схвальні повідомлення преси, телебачення, висока оцінка істориків підтвердили, що напроям у дослідженні та висвітленні даної теми науковцями музею був обраний правильно. Виставка викликає велике зацікавлення у пересічних відвідувачів музею. У день святкування 15-ї річниці незалежності України її оглянули близько тисячі людей. Серед записів у книзі відгуків є слова студента-історика Олега Плутаренка: «Карпатська Україна – незнана для більшості з нас. Дякуємо за велику роботу по підготовці експозиції. Дуже хотілось би мати можливість ознайомитись із більшою кількістю історичних матеріалів, що стосуються історії краю. Про це мають знати всі українці». Такі слова є свідченням розуміння значення важливої сторінки вітчизняної історії, побажання розширення експозиції надихають науковців музею на подальшу роботу та підготовку масштабнішого проєкту з історії створення та боротьби Карпатської України.